

Богдана Недавня

Старокиївська (Верхньокиївська) протопопія XVIII ст.: склад, межі, духовенство та парафіїни

Bohdana Nedavnya

Starokyivska (Verchnokyivska) protopopia 18th century: structure, borders, clergy and parish

This article investigates Starokyivska (Verchnokyivska) protopopia 18th c.: borders, clergy and parish. This research informs about specific administrative and territorial structure of Starokyivska (Verchnokyivska) protopopia and describes social and economical condition of both clergymen and parishioners who were mostly ordinary people without wealth, power or high position in society. The social life and duties of clergymen in this protopopia are also investigated in this research.

Keywords: Starokyivska (Verchnokyivska) protopopia, Kyiv mytropoly, orthodox Church, protopops, priests, parish

Проаналізовано межі, склад, структуру та організацію функціонування Верхньокиївської протопопії – показової та водночас оригінальної одиниці Київської митрополії православної Церкви. Визначені особливості економічного і соціального становища духовних осіб і парафій даної протопопії, специфіка їхньої взаємодії та обов'язки духівництва.

Ключові слова: Верхньокиївська протопопія, Київська митрополія, православна Церква, духівництво, протопопи, священики, парафіїни

Досліджуючи церковну історію України, можна простежити, що конфесійно неупереджених праць, які стосуються функціонування православної Церкви в Україні та органів управління митрополією у ранньомодерному Києві, є недостатньо. Існує чимало розвідок дуже вузькоспеціалізованого характеру, присвячених спорудженню конкретних храмів, життю конкретної духовної особи (здебільшого вищого сану), зовнішньому вигляду та внутрішньому оздобленню храмів. Наявні також чимало праць, присвячених Київській митрополії, в яких дуже узагальнено і не детально описані різні аспекти життя духівництва та парафій православної Церкви в Україні, натомість небагато уваги приділено

повсякденному життю духівництва і парафіян дрібних адміністративно-територіальних одиниць – протопопій і парафій. В основному інформація про них зосереджена в архівних документах, а кількість досліджень, присвячених вище зазначеному аспекту церковної історії, – обмежена. Відсутність інформації про життя духовних осіб та парафіян Київської митрополії на прикладах конкретних протопопій зумовлює надто узагальнене, а тому неповне і приблизне уявлення про функціонування в українських землях православної Церкви. Це й визначає актуальність пропонованої розвідки.

У цьому дослідженні ми ставимо за мету реконструювати функціонування Верхньокиївської протопопії у XVIII ст. Джерела, використані в написанні статті – архівні¹ й опубліковані². Опубліковані джерела – це Описи Київського намісництва та «Історія міста Києва» – праця М.Берлінського, який жив у XVIII ст. і вивчав події, що відбувалися саме в цей час. Свої доробки даній темі присвячували дослідники О. Прокоп'юк і І. Покровський, які вивчали територіальний устрій Київської митрополії й надали певну інформацію про кількість парафій і посвяти храмів Верхньокиївської протопопії. Також була використана праця І. Граєвського, який досліджував походження, соціальне та економічне становище духівництва в рамках Київської митрополії в цілому і надавав певні відомості про священників Верхньокиївської протопопії. Крім того, були опрацьовані дослідження С. Перковського і С. Шамрая, які вивчали Київ загалом, і надали інформацію про соціальні й майнові характеристики жителів Верхнього Києва, а також – про мешканців київських сіл (зокрема й про села, парафії яких входили до складу Верхньокиївської протопопії).

Оскільки більшість дослідників писали праці про функціонування Української Православної Церкви переважно узагальнювального характеру на рівні всієї Київської митрополії, заявлена тема ще недостатньо вивчена та потребує комплексного дослідження, спроба чого й здійснюється в цій розвідці.

Київська митрополія поділялася на певні адміністративно-територіальні одиниці – протопопії. Вищим органом влади митрополії була консисторія, а органами влади в протопопіях – духовні правління, які були підпорядковані консисторії. Перший список протопопій відомий з 1722 р³. Згідно з цим документом, Київська митрополія складалася з

20 протопопій, однак їхня кількість не була стабільною, змінювалася за відносно невеликий проміжок часу: вже наступного року було додану ще одну – Крелевецьку, а в 1724 р. – Трипільську, натомість Острівська та Іванівська протопопії були ліквідовані. У 40-х – першій половині 50-х років XVIII ст. налічується 21 протопопія, організовано нові – Батуринську і Сорочинську, а ліквідовано Конотопську протопопію. На кінець 60-х років XVIII ст., згідно з відомістю 1768 р., у Київській митрополії нараховувалося 23 протопопії⁴. У 80-х роках спостерігалися вже зовнішні зміни кордонів Київської митрополії.

Такий стан речей певною мірою пов'язаний зі зміною адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Російської імперії, особливо після ліквідації Запорізької Січі. У 1781 р. на території підвладних Російській імперії українських земель було сформоване Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, а в 1785 р. в їхніх межах створені три однойменні єпархії. Після згаданої вище реформи межі Київської митрополії цілком відповідали кордонам Київського намісництва⁵.

Таким чином, в кінці XVIII ст. Київська митрополія фактично стала єпархією Російської церкви, а, відповідно, протопопії – адміністративно-територіальними одиницями цієї єпархії⁶. Загалом, протягом XVIII ст. кількість протопопій не зазнавала суттєвих змін і в Київській митрополії залишилася 21 протопопія. Однак внутрішні межі багатьох протопопій часто переформовувалися: парафії переходили від однієї протопопії до іншої, а також відбувалося перенесення адміністративних центрів, ліквідація старих та утворення нових протопопій, а у 80-х роках – переформатування зовнішніх меж Київської митрополії.

Адміністративно-територіальна структура протопопій складалася з намісництв, які поділялися на парафії. Проте багато протопопій насправді не мали чітко визначеної структури: часто такі структурні одиниці, як намісництва, не були створені, а священники парафії підлягали управлінню безпосередньо протопопам в таких випадках. Про це свідчить, зокрема, наказ митрополита Арсенія Могилянського з'ясувати, у яких протопопіях нема намісника (відсутність останнього означало й відсутність намісництва).

Крім того, намісники не завжди володіли парафіями. Наприклад, в результаті відповідної перевірки з'ясувалося, що у Старокиївській

протопопії немає намісника, і цей сан надали священику Іоанну Вишенському. Однак в грамоті не було зазначено, які парафії мали перейти у підпорядкування новообраному наміснику, що свідчить про те, що його статус не був територіально підтверджений⁷.

Протопопії виконували функцію «ланок», що пов'язували усю територію Київської митрополії з її парафіями: духовні правління виконували частину повноважень духовної консисторії, ознайомлювали намісництва та парафії з розпорядженнями та указами консисторії і слідували за їх виконанням. Прикладом даної функції є розпорядження протопопій київського архієпископа Варлаама Ванатовича провести іспит для підвідомчих їм священиків, щоб перевірити їхній рівень пізнань і практики. Крім того, протопопи були вповноважені вибирати «кадри» в межах свого відомства: проводили вибори намісників, виступали посередниками між громадою та духовною консисторією (наприклад, план громади побудувати церкву, на що треба було дозвіл архієрея). Також протопопи були зобов'язані звітувати про одержання указів духовної консисторії і за невиконання указів отримували санкції (штрафи у сумі 10, 20, 30 руб. залежно від кількості порушень) на 2-ий чи на 3-ій день, а у випадку систематичного невиконання – звільнення «посадових осіб».

Ще одна функція духовних правлінь – складання звітів та відомостей до Св. Синоду, які інформували про чорне та біле духівництво, про ігуменів, про студентів єпархіальних навчальних закладів після закінчення року. Протопопії також мали функції, пов'язані з управлінням фінансами: збір грошей до скарбниці митрополита, коштів на канцелярію консисторії. Ще одне повноваження, яке було надане консисторією даним адміністративно-територіальним округам, стосувалося судових справ: розгляд скарг, але таких, що не стосуються сімейного права. Могли розглядати звинувачення священиків, особливо справи, пов'язані з конфліктами священнослужителів і прихожан.

Функції протопопій були достатньо значущими, оскільки від продуктивності їхньої діяльності великою мірою залежала не лише ефективність роботи підпорядкованих їй інституцій, а й робота самої духовної консисторії, і певні зазначені проблеми у їхній співпраці негативно впливали на функціонування останньої. Протопоп виконував обов'язки настоятеля для деяких міських церков (у Верхньокіївській

протопопії – усіх, крім Андріївської та Воскресенської). Також протопоп мусив слідкувати за якістю служіння священиків і повідомляти в духовну консисторію про ситуації, пов'язані з невідповідною поведінкою ієреїв (невідправлення служби без поважної причини, пияцтва, пограбування, вимагання надто високої плати, конфлікти з прихожанами, недбалість стосовно матеріально-технічного облаштування храмів), інформувати духовну консисторію про проблеми, що стосуються матеріального стану церков, пильнувати за поведінкою парафіян, «злочинців не ховати і справедливо карати», вирішувати конфлікти між ієреями та світськими жителями, «від образи ієреїв захищати», «вчасно ієреїв на збори скликати»⁸.

Старокиївська (Верхньокиївська) протопопія отримала свою назву за територією, в межах якої була розташована: Старого Києва та Київської сотні Київського полку⁹. Територія цієї протопопії не була цілісною, парафії були «розпорошені» по Київській сотні і віддалені одна від одної. Дані про кількість парафій Старокиївської протопопії не зовсім точні: І.Покровський виділив лише 15 парафій¹⁰. Натомість згідно з реєстром за 70–80-ті рр. XVIII ст., який надає інформацію про кількість церков Київської митрополії, Верхньокиївська протопопія налічувала у 70-х роках 18 церков, а у 80-х роках – 27. Така тенденція вирізняла її з-поміж інших адміністративно-територіальних одиниць: для 80-х років було характерним зменшення кількості храмів у порівнянні з 70-ми. Певна унікальність Старокиївської протопопії полягала у відсутності типових і поширених в протопопіях Київської митрополії соборних церков. Ружних церков у даній протопопії було в 70-х роках дві, а у 80-х – п'ять, натомість були відсутні кладовищні та домові храми. У цій протопопії переважали парафіяльні храми: у 70-х роках їх налічувалося 16, у 80-х – 22¹¹.

Інформація про кількість духовних осіб за всі періоди XVIII ст. не виявлена, але згідно з відомостями ревізії, проведеної в Київському полку в 1764 р., кожна сільська церква Верхньокиївської протопопії мала одного священика. Тільки в селі Янковичі, Рославичі та Мотовилівка служили по двоє священиків. Отже, кількість сільських священиків налічувала 22 особи. У храмах Верхнього Києва служило 8 протопопів (по одному в кожному, але в Андріївській церкві – 2), 9 священиків і 4 диякони. Протопопи служили тільки в церквах безпосередньо Верхнього Києва і

у Вознесенській церкві слободи Кудрявець. Загалом у Верхньокиївській протопопії налічувалося 32 священики та 9 протопопів.

Інформація про соціальне походження, майнове становище та освіту духовенства Верхньокиївської протопопії доволі обмежена, однак певні загальні соціальні характеристики можна реконструювати, використовуючи дані відомостей духовних правлінь протопопій, які інформують про походження та рівень освіти священиків, зокрема й Верхньокиївської протопопії. Згідно з відомостями за 1789–1796 рр., протопопи та намісники переважно були синами представників білого духовенства. Досить багато священиків походили з козацьких родин, деякі з – мішанських. Родинні зв'язки інколи сприяли одержанню протопопства чи намісництва. Вирішальним фактором ставали випадки спадкової передачі сану¹². Ця тенденція часто спостерігалася при отриманні парафії новим священиком (група здебільшого обирала нового священика у випадку відсутності спадкоємця в попереднього), а також – при обранні намісника чи протопопа. Також нові священики іноді здобували свій статус і свою парафію шляхом одруження з дочками священика або намісника (парафія свегра переходила до зятя-священика).

Така практика частково зумовлена тим, що парафія вважалася своєрідною власністю священика і, відповідно, від розміру парафії, її близькості до центру протопопії залежало, наскільки високий соціальний статус мав священик. Посада протопопа чи намісника підкреслювала становище священика у його мікрогрупі. Формально мали бути проведені вибори намісника чи протопопа, однак завдяки згаданим вище факторам рішення про обрання досить часто приймалося на передвиборчому етапі, а кандидати виникали задовго до появи «вільного місця». Тому вибори із затвердженням їх результатів єпископом досить часто виступали лише формальністю. Як відомо, нерідко виникали ситуації, коли намісником чи протопопом обирали на підставі довголітньої й успішної служби в канцелярії духовної консисторії. Хоча єпархіальна влада цінувала добре обізнаних з управлінням й діловодством службовців, але такий спосіб отримання духовного звання протопопа переважно не практикувався у Верхньокиївській протопопії. Протягом тривалого періоду XVIII ст. канцелярських службовців рідко вибирали саме з даної протопопії. Наприклад, згідно з відомістю 1781 р. – у канцелярії працював лише один службовець Петро Жигайловський з села Рословичі Верхньокиївської протопопії¹³.

Біле духівництво було неоднорідним за майновим становищем. Більшу частину білого духівництва не можна віднести до найбідніших людей, однак загалом священнослужителі не володіли значним достатком. Духовні особи здобували собі засоби для існування різними шляхами: володінням (і успадкуванням майна), заняттям ремеслами, платою за виконання «треб», винокурінням. Крім згаданих доходів, духівництво мало також значні прибутки завдяки відвідуванню помешкань парафіян на Різдво Христове і Пасху, окропленню на Хрещення і молитвам під час постів. Існували різноманітні «збори», зокрема «кадильниця». На користь церкви сплачували податок – сільськогосподарські продукти: льон, пшеницю¹⁴. Однак варто зазначити, що від авторитету серед вірян певною мірою залежало й майнове становище священників: сплата такого податку залежала від взаємин священників з прихожанами (якщо парафіянам прислали священника проти їх волі, вони відмовлялися платити). Відомо, що оскільки у Верхньокіївській протопопії було 5 ружних церков, то, відповідно, духівництво мало прибуток від «руги» – сплати за треби чітко визначеною кількістю зернового хліба або певною сумою грошей. Це зібрання проводили щороку, тому його ще називали «роковщиною»¹⁵.

Інформація про чисельність парафіян доволі обмежена, і відомостей про кількість осіб, що були прихожанами саме церков Верхньокіївської протопопії, досить небагато. Протягом XVIII ст. кількість парафіян даної протопопії систематично змінювалася. Однак наявні точніші дані про чисельність дворів прихожан. Як зазначає С. Шамрай, чисельність дворів у різні періоди XVIII ст. не завжди була стабільною: 1723 р. – 3101, 1756 р. – 3911, 1766 р. – 3908. У 1756 р. кількість дворів збільшилася внаслідок інтенсивної колонізації даної території. За окремими суспільними верствами чисельність дворів, згідно з даними 1723 р., була розподілена таким чином: козацьких – 118, старшинських – 28, російської адміністрації та їх посполитних – 51, міщанських та різночинців – 8. Згідно з даними 1766 р., козацьких дворів налічувалося – 116, старшинських – 85, російської адміністрації та їх посполиті – 314, міщанських та різночинські – 19¹⁶.

Можна спостерігати, що за соціальним статусом серед прихожан переважали у 1-ій пол. XVIII ст. рядові козаки, потім – члени російської адміністрації, за ними – старшина, і найменше було міщан. Однак вже

в 2-ій пол. XVIII ст., незадовго після ліквідації Гетьманщини і посилення влади російських урядовців, їх переселення на українські землі, кількість дворів російської адміністрації значно зросла, а також – збільшилась чисельність старшинських і міщанських дворів. Однак у XVIII ст. більшість парафіян за походженням були українцями, незважаючи на суттєву частку росіян в етнічному складі прихожан. Як свідчив вже згаданий М. Берлінський, «жителі – переважно малоросійського, а ж – польського походження, і мають подібні з такими націями звичаї, поведінку, одяг»¹⁷.

Згідно зі свідченням цього сучасника XVIII ст., парафіяни Верхнього Києва були «різночинні» за соціальним і майновим статусом. М. Берлінський неодноразово згадував «жителів міщанського і купецького звання», які в 1796 р., згідно з грамотою, були звільнені від військової служби¹⁸. Хоча у Старому Києві майже не було ярмарків, парафіяни даної протопопії активно займалися торгівлею шовком, сукном, шерстю, дьогтем, продукцією лісової та залізорудної промисловості, продуктами харчування (виноградне волоське вино, волоська кам'яна й таврійська сіль). Більшу частину цієї продукції відвозили на продаж у Харківську губернію. Купці торгували товарами, які привезли з Чернігова, Ніжини, Полтави, а також – з Москви, Путивля, Курська, Санкт-Петербурга, Калуги, Тули, Костроми, Трубчевська, Орла, а частину з них – з Речі Посполитої. Для продажу в Польщу, Гданськ, Сілезію, Валахію відвозили чорні смушки, хутра білок, віск та яловичину. Значна частина жителів Старого Києва були ремісниками: срібниками, кравцями, чоботарями, ковалями, слюсарями, ткачами, каменярами, столярами. Деякі з майстрів займалися живописом та іконописом¹⁹.

Стосовно прихожан, що належали до сільських парафій, відомості більш докладні. Кількість парафіян була різною. Загалом села були середні за кількістю жителів, яка коливалася від 100 до 600 осіб, окрім сіл, які мали найменшу чисельність мешканців – Круківщина (79 осіб), Боярка (84 особи) і Борщагівка (91 особа), а також – сіл Мотовилівка (799 осіб), Плисецьке (630 осіб) та Глеваха (612 осіб), кількість мешканців яких була найбільша. Однак список храмів конкретних сіл, жителі яких були парафіянами Верхньокіївської протопопії, наявний лише за 70-ті і 80-ті роки XVIII ст.

Натомість С. Шамрай надає інформацію про кількість та майнове становище парафіян за 20-ті, 50-ті і 60-ті. Цей дослідник не створив безпосередньо списку сіл Верхньокиївської протопопії, але надав інформацію про всі села, вказані у вище зазначеному списку. Враховуючи наведені Шамраєм дані ревізії 1766 р. про кількість мешканців усіх сіл Старокиївської протопопії, можна визначити, що всього в селах даної протопопії проживало 6480 осіб.

Сільські прихожани здебільшого займалися хліборобством і вирощуванням худоби, хоча певна частина селян ремісничувала, окремі люди займалися промислами: пасічникували, шинкували й торгували. Майнове становище сільських парафій було загалом середнім, окрім жителів сіл Янковичі, Рословичі, Крушинка, Гвоздів та Глеваха, що відрізнялися високим економічним забезпеченням, та сіл Борки, Лісники та хутора Лютіж, де рівень забезпеченості землею та худобою був досить низьким.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки.

Верхньокиївська протопопія була середньою за розміром. Точні відомості про кількість церков за всі роки XVIII ст. відсутні, але наявна детальна інформація про чисельність храмів у реєстрах 1870-х та 1880–1883 рр., до того ж, дані, що надають різні дослідники, не завжди однакові: згідно з відомостями за 70-ті роки, Старокиївська протопопія налічувала від 15 до 18 храмів, натомість реєстри 80-х стверджували, що в даній протопопії було споруджено вже 26 церков. Безпосередньо у Верхньому Києві було 7 храмів. Кожне село мало одну церкву. У даній протопопії було 9 церков, названих на честь Господніх свят і 7 церков, названих на честь Пресвятої Богородиці. Найбільше церков було освячено на честь свята Покрови (5 церков), що не збігається із загальною тенденцією переважання Миколаївських церков у топографії посвят Київської митрополії.

Хоча точної інформації про кількість протопопів та священників в кожній парафії за усі роки XVIII ст. бракує, однак відомо, що в кожній церкві служив зазвичай один священник (за винятком Десятинної та Андріївської, в яких служило). Згідно з відомістю ревізії 1764 р., у сільських церквах служило 22 священники, у Вознесенській церкві слободи Кудрявець – 1 священник і 1 протопоп, у храмах, споруджених безпосередньо у Верхньому Києві, служило 8 протопопів і 9 священників. Отже, кількість священників у Старокиївській

протопопії становила 32 особи, протопопів – 9 осіб. Протопопи й намісники здебільшого походили зі священницьких родин, але чимало мали й козацьких предків. Іереї та диякони були нащадками міщан і селян. Докладна інформація про майновий статус протопопів та священників є обмеженою, але відомо, що засобом забезпечення у священників, які служили в 5 ружних церквах, була «руга» – оплата у вигляді визначеної кількості зернового хліба, яку вони отримували від парафіян.

Дані про чисельність парафіян у Верхньому Києві досить неточні: тільки завдяки відомості графа Рум'янцева у 1785 р. можна встановити, що переважали різночинські (222) і міщанські (54) двори. Натомість наявніша більш розлога інформація за 60-ті роки. XVIII ст. про кількість сільських прихожан: в основному парафіян було не менше ніж 100 осіб, але не більше 600 в кожному селі, за винятком сіл з найменшою чисельністю мешканців – Круківщина (79 осіб), Боярка (84 особи) і Борщагівка (91 особа), а також – з найбільшою – Мотовилівка (799 осіб), Плисецьке (630 осіб) та Глеваха (612 осіб). Враховуючи дані ревізії 1766 р. про кількість мешканців усіх сіл Старокиївської протопопії, можна визначити, що всього в селах даної протопопії проживало 6 480 осіб.

Сільські прихожани здебільшого займалися хліборобством і вирощуванням худоби, хоча певна частина селян ремісничувала, окремі люди займалися промислами: пасічникували, шинкували й торгували. Майнове становище сільських парафій було загалом середнім, окрім жителів сіл Янковичі, Рословичі, Крушинка, Гворздів та Глеваха, що вирізнялися високим економічним забезпеченням, і сіл Борки, Лісники та хутора Лютіж, де рівень забезпеченості землею та худобою був досить низьким.

Здійснене дослідження виявило специфіку функціонування православної Церкви в Україні як спільноти на прикладі духовних осіб та прихожан Старокиївської протопопії. Такий підхід дозволив з'ясувати не лише кількість церковних громад та культів, яким надавали перевагу прихожани, а й різні аспекти життя духівництва (зокрема, їх соціальний і майновий статус), рід занять парафіян, особливості взаємин кліру та мирян.

- ¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві). – Ф.127. – Оп.1024. – Спр. 3392. – 12 арк.
- ² Описи Київського намісництва 70-80- х рр. XVIII ст. / ред. П. С. Сохань; упоряд. Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич. – Київ: Наукова думка, 1989. – 389 с.
- ³ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. – Київ: ДП «НВЦ» Пріоритети», 2012. – С. 14.
- ⁴ Там само. – С. 19.
- ⁵ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят... – С. 28.
- ⁶ Власовський І. Нарис історії української православної церкви... – Київ: «Либідь», 1998. – С.33.
- ⁷ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят... – С. 20.
- ⁸ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 3392. – Арк. 10.
- ⁹ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят... – С. 40.
- ¹⁰ Покровський І. Русские епархии в XVI-XIX ст. – Т. 2. – Казань, 1913. – С. 546.
- ¹¹ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят... – С. 148.
- ¹² Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721-1786). – Київ: Фенікс, 2008. – С. 104.
- ¹³ Там само. – С. 204.
- ¹⁴ Граевский І. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. – Киев. – С. 150.
- ¹⁵ Там само. – С. 151.
- ¹⁶ Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII ст.// Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Київ: Академічна комісія історія Києва, 1930. – С. 277.
- ¹⁷ Берлінський М. Історія міста Києва. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 263.
- ¹⁸ Там само. – С. 159.
- ¹⁹ Описи Київського намісництва... – С. 185.